

TEATRI PUHASTAMINE ILLUSIOONIDEST

Mai, 2020

MADLI PESTI

Herman Melville / Taavi Eelmaa, „Pigem ei”. Tõlkija: Hanno Soans. Lavastaja: Juhan Ulfsak. Dramaturg: Eero Epner. Helilooja: Jakob Juhkam. Kunstnikud Kairi Mändla ja Juhan Ulfsak. Valguskujundaja: Oliver Kulpsoo. Koreograaf: Ingmar Jõela. Mängivad: Mari Abel, Jakob Juhkam, Ingmar Jõela, Lauri Lagle, Jörgen Liik ja Marika Vaarik. Esietendus 12. III 2020 Von Krahli teatris.

Von Krahli teatris esietendunud „Pigem ei” on Juhan Ulfsaki seitsmes lavastus. Eelmine, NO36 „Unistajad”, tuli välja suisa kolm aastat tagasi. Olles kõiki Ulfsaki lavastusi näinud, arvasin, et küllap ma juba tunnen lavastaja käekirja. Aga ta üllatab! Olgu, ei saa öelda, et Ulfsak teeks varasemaga võrreldes midagi hoopis muud. Enim heastus „Pigem ei’d” vaadates lavastus NO53 „Kadunud sõbra juhtum” (2014) — mõlema teksti autor on Taavi Eelmaa.

Taavi Eelmaa on USA kirjandusklassiku Herman Melville’i 1853. aastal ilmunud lühijutust „Kirjutaja Bartleby” võtnud põhikonflikti ja peamise tegelasgalerii, kuid kirjutanud sellest inspireerituna siiski päris iseseisva näidendi — säravalt groteskse, võiks öelda. Jutustatakse lugu nüüdseks kadunud ametimeestest, koopiakirjutajatest. Töö käib kontoris, kus tehakse dokumentidest ära kirju. Lavastus küsib töö olemuse ja selle lisaväärtuse kohta.

Brecht ja performatiivsus

Lavastuse „Pigem ei” võiks ehk kuulutada Eesti kõige brechtlikumaks lavastuseks. See on justkui õpikunäide 20. sajandi kuulsa teatriuendaja Bertolt Brechti võtetest, muidugi sedavõrd, kuivõrd me neist tema enda kirjatöödest oleme saanud lugeda.

Vastupidiselt draamatikale võib [eepilist teatrit] kääridega nii-öelda üksikuteks tükkideks lõigata, mis jäävad täiesti eluvõimeliseks.²

Brecht lõi eepilise teatri võttestiku, mis tähendab sündmuste jutustamist ja näitamist, mitte läbielamist. „Pigem ei’s” on peategelaseks Marika Vaariku mängitud jutustaja ehk koopiakontori juhataja, kes annab toimuvale võõritava, kõrvaltvaatava pilgu. Sündmusi ja tegelaste seisukohti edastavad brechtlikud laulud: eepilised, jutustava ja kommenteeriva sisuga songid. Taavi Eelmaa kirjutatud näidend on nii analüütiline, kõrvaltvaatav, kommenteeriv kui ka meelelahutuslik-humoorikas ja sisaldab Brechti õpetusteatri elemente. Näiteks laulavad „Pigem ei” kontoritöötajad ühiselt töösongi: „Sa austa maiseid töid ja toimetusi, / sest nende naal saad kodanikuks sa.”

Teater jääb teatriks, ka siis, kui ta on õpetusteater, ja niivõrd kui ta on hea teater, on ta meeltlahutav.

Lavastus segab ohtralt etendamis- ja visuaalseid stiile, kuid peamiselt domineerib brechtlik 20. sajandi alguse kabareestii: terve lava hõlmav vanunud trepp, millel kulunud puidust klapptoolid, justkui sajandialguse kinost või kabareeteatrist (kujundus Kairi Mändla ja Juhan Ulfsak). Sobivalt on lava ääres ka vana klaver, millel musitseerib Jakob Juhkam. Toon-toonis pruunikatele kostüümidele sekundeerib kollakas valgus (valguskunstnik Oliver Kulpsoo) — detailid on täiuslikult paigas. Läbimõeldud visuaal laieneb ka vanaaegset trükitud lehte meenutavale kavalehele, kust

teatrikõlastaja saab tänuväärsest olulist taustainfot ja kuhu on trükitud ka imeline Brechti luuletus: (...) Kui kõik illusioonid on otsas, / istub viimase kaaslasena / mittemiski meie vastas. (Tõlkinud Debora Vaarandi)

Hea tuttav on lavastuses kasutatud kooriteatri võtte ehk rütmistatud teksti kooris esitamine; see võtte on ka tänapäeva saksa teatris väga armastatud. „Pigem ei's” näeme kopeerijate koori esitamas töövõtja ankeeti: „Kas olete teeninud Rimi valitsuse sõjaväes või kaubahallides? Kas teie lähedased sugulased teenisid Rimi või Selveri organisatsioonides okupatsiooni ajal? Kas olete olnud liige — Ostuvabadussõdalaste Liidus, Kaubamajade Kaitseliidus, Lõunakeskuse ja Masku Ühendatud Jahiklubis, Kodukaupade Naisomakaitstes, T1 Kolonnis, Coopi Raudkaardis?” Kopeerijad annavad oma tööle lisaväärtust teatraalsete vahepaladega. Nad esitavad meile justkui kirikukoorina „igapäeva- aforisme ligimesele”: „Ega ligimine poodi minna iseenesest ei tahagi, aga poes käimine on pidulik.” See kõlab vägagi Brechti vaimus: kapitalism ja kaubandus kui meie kõigi õnnistatud kirik.

Sündmuste mõistmiseks oli saanud vajalikuks lasta suurena ja tähendusrikkana maksvusele pääseda sel keskkonnal, milles inimesed elavad.

„Pigem ei” tegevus toimub küll 19. sajandi koopiakontoris, aga samal ajal toimub see kõik meie ajas, meie eluteatris (kui kasutada kulunud metafoori). Ka see on äärmiselt brechtilik: kasutada näidendi ainesena mingit muud ajaloolist ruumi, kuid rääkida selgelt oma kaasaja ühiskonnast.

Nii nagu sissetundmine muudab erilise sündmuse igapäevaseks, nii muudab võõritamine igapäevase eriliseks. Kõige tavalisemad sündmused vabastatakse nende igavuserüüst, kui neid esitatakse täiesti erilisena. Vaataja ei põgene enam nüüdisajast ajalukku, nüüdisaeg saab ajalooks.

„Pigem ei” kasutab ohtralt performatiivse teatri võtteid, kus lisaks tähenduste edastamisele mängivad kogumuljes olulist rolli teadlikud atmosfääri ja rütmi loomise viisid. Atmosfäär tekib erinevate lavaliste elementide koostoimes ja kujundab lava ja saali vahelist ruumi, nii füüsilist kui meelelist. Neid elemente organiseerib rütm, mis on ka kõige olulisem aja organiseerimise ja struktureerimise viis. Nihe ja kordus loovad rütmi. Neid vahendeid kasutab ka „Pigem ei”. Näiteks kopeerijate ühtne rütmistatud liikumine, narmendavate paberipakkide liigutamine ühest hunnikust teise, tempokalt, jõuliselt, või üksikute kollakate paberilehtede ükshaaval, aeglaselt ja pikalt ühest hunnikust teise tõstmine.

Nii atmosfäär kui rütm on otseselt seotud inimkehaga. Kehaline kohalolu on selles lavastuses intensiivne. Seda taju tugevdab vahest ka Wanamuni (Jörgen Liik) kostüüm — suur, paks ja rasvane. Esil on füüsiliselt groteskne liikumiskeel (koreograaf Ingmar Jõela).

Nii brechtilikku kui performatiivset teatrit ühendab teadlikkus etendamise situatsioonist. Teater kui performatiivne olukord huvitab ka Juhan Ulfsakit, kõikides tema lavastustes. „Ulfsakit huvitab ka teater kui teema. Mitte tingimata teater teatris võtte, kuid metatasandil mängu, kunstilise tegevuse mõtestamine laval.”³ „Pigem ei” mitmetasandilisele mängule lisab vinti leidlik kujundus: publik vaatab kõrguvatelt teatritoolidelt üht teistsugust teatrit laval. Me vaatame teatrit kui tegutsemispaika ja ideede esitamise kohta, mitte illusionistlikku koopiakontorit.

Tegelasgalerii

Mitte just päris lihtsa tehnika vahendusel distantseerus näitleja kujust, keda ta mängis, ja asetas tüki situatsioonid niisuguse vaatenurga alla, et need pidid saama vaataja kriitika objektiks. Niiviisi on ühiskondlikke protsesse võimalik kujutada nende kausaalsetes seostes.

Kõik näitlejatööd lavastuses on külluslikud, intensiivsed, üllatavad. Sisendusjõuline Marika Vaarik alustab etenduse esimest lauset kohe brechtiliku võõritusefektiga, teatades, et ta on vanemapoolne mees: „Kõik, kes mind tunnevad, peavad mind läbinisti usaldusväärseks inimeseks. Minu kohta on öeldud, et mu esimene voores on ettevaatlikkus ja teiseks järjekindlus.” Vaarik esineb Jutustajana, enda ja teiste tegevuse kommenteerijana, intellektuaalse mõtestajana. Etenduse jooksul ollakse pidevalt teadlik näitamise situatsioonist; Jutustaja teatab: „Tegelikult see on tõsine, realistlik etendus.”

Groteskne tegelane on Jõrgen Liigi Wanamun: hiigelsuures räpakas poroloonist kostüümis, rasvunud, kõhu peal liimiplekid paberijäänustega. „Ei saa hallpeale pahaks panna, kui ta palaval pärastlõunal paar plekki teeb. Kõrge iga — isegi kui see paberitele plekke teeb — väärrib austust.”

Ingmar Jõela Dandy tutvustab end: „Minu auahnus avaldub selles, et olen küll suvaline kopeerija, aga täidan oma kohustusi teatava kannatamatusega. Närviliselt ja ahnelt. Tööd kugistades.” Ka tema rollisooritust iseloomustab teatraalsus ja kõrvalpilg, lisaks ärgas liikuvus. Võõritusefekti rõhutab Dandy teadaanne: „Oma karakterile hämarama mineviku loomiseks tahan, et minuga käiks kohtumas aeg-ajalt üks või mitu räpases jopes tüüpi, kellel paistavad pintsaku hõlmad jope alt natuke välja. Miks nad käivad ja kes nad on, seda ei saaks keegi teada. Mina kutsun neid klientideks. Ise aga näen ma üpris hea välja.”

Kummastavasse tegelasgaleriisse lisab värvi Mari Abeli mängitud Küpsis, kes on 13-aastane tütarlaps, kelle isa saatis ta koopiakontorisse koristama ja õigusteadust õppima ja „maksab selle eest euro nädalas”.

Ühel hetkel, kui töökäsi on juurde vaja, ilmub koopiakontorisse — peaaegu et kukub justkui kuu pealt — Lauri Lagle kehastatud Kuldar (imeliselt valitud nimi: Lagle on selles rollis täpselt Kuldari nägu!). Kuldar ilmub samast kohast, kust meiegi publikuna. Ta piilub saaliukse vahelt. Lagle Kuldar tõi muidugi meelde tema ebamugavuse ja piinlikkuse piirimail balansseerinud virtuoosse Kaevuri rolli „Kadunud sõbra juhtumis”. Ka nüüd on Lagle virtuooslik, oma ülmas minimalismis ja tõsiduses meeletult koomiline. Tema tegelane Kuldar aga meenutab teisigi Ulfsaki lavastuste (võtme)tegelasi: näiteks maailma kõrvalt vaatav, maailmas justkui mitte osalev, Hendrik Toompere jr kehastatud Jed „Kaardis ja territooriumis” (Eesti Draamateater, 2015).

Koopiakontori juhataja iseloomustab Kuldarit: „Jumetult meeldiv, haletsusväärset väärikas, lootusetult meeletu, nii vaoshoitud väljanägemisega mees.” Vaariku Juhataja jätkab Kuldari tegevuse vaatlust: „Eialgu tegi Kuldar erakordsetes kogustes kirjatööd. Ta neelas ahnelt originaale, justkui oleks ta kopeerimise järele pikemat aega nälgitud. Ei ühtki seedimispausi. Kuldar töötas nagu ööpäevane liin, kopeerides päevavalgel ja küünlavalguses.”

Juhataja aga hakkas tähele panema vargsi siginevaid mõrasid: „Kuldari töötegemises ei muutunud midagi — iga päev oli eelneva koopia. Jah, meie väikeses kontoris jätkus töötegemise rõõmutu kordumine. Töö, töö, töö... Sel hetkel sain ma aru, et ülemusena pean näitama kogu meie kollektiivile, eriti aga Kuldarile töö tegelikkuse sisu. Ma pean Kuldarile näitama, et me ei tööta ainult kasumi, vaid ka kogemuse, emotsiooni, rõõmu pärast. Lisaväärtuse pärast.” Ja kontoritöötajad alustasidki lisaväärtuse ehk brechtilike songide ja revüülike etteastete esitamist.

Kui teised olid oma etteaste sooritanud, jõudis kätte Kuldari kord lugeda ette päevatöö ehk koopia ning anda sellele lisaväärtus. Kuldari aga teatas: „Pigem ei.” Pigem ei. Pigem ei. Pärast Kuldari korduvat keeldumist kuuleme töötajate laulu: „Aus rahvas isekust ei salli, ning allumatusest saab ühtses rinnas tusk. / Ei andeks anda saa üks ühtne kogukond.” Ring tõmbub ohtlikult koomale! Kuhu jäävad isikuvabadused?

Mutrike unistuste rägastikus

Kui palju teadust luuleteosesse ka ei pandaks, tuleb see täielikult transformeerida luuletuseks. Selle kasutamine rahuldab just seda mõnutunnet, mida tekitab luulelisus. Igatahes, kui see ei rahulda ka seda mõnutunnet, mida rahuldab teaduslikkus, siis on suurte avastuste ja leiutuste ajal ometi tarvis teatavat kalduvust sügavamini tungida asjadesse, soovi teha maailm valitsevaks, et kindlustada endale naudingut selle aja kunstist.

Lavastus on üdini eksistentsialistlik. Siit ei ole mõtet otsida selget poliitilist sõnumit — või siiski siiski? Sõnum on ehk väikese inimese näitamises: inimene oma tahtmiste ja soovide ja unistuste rägastikus. Osutamises, et üks valesti käituv mutrike tekitab seni nagu õlitatult toimunud süsteemis suure raputuse ja segaduse.

[Eepiline teater] tahab vähem moraliseerida kui uurida.

Lavastaja on „Pigem ei'st” rääkides tõdenud, et Kuldari keeldumine ei ole protest mingi konkreetse tööülesande või nähtuse vastu. Keeldumine on eksistentsialistlik. Selline keeldumine mõjutab kollektiivi, indiviidi, ühiskonda. Lavastus näitab väikese inimese maailma kokkukukkumist. Selline keeldumine, millel ei ole hoomatavat põhjust, tekitab palju purustusi.

Alguses tundus mulle „Pigem ei” sõnum ja vorm üllatuslik, kuid kui lugesin üle oma Teater. Muusika. Kinos ilmunud lavastajaportree Juhan Ulfsakist, asetus kõik omale kohale. Ulfsak jätkab ikkagi mõtteliselt sarnast liini: „Ta näitab inimese erinevaid võimalikke olekuid tänapäeva maailmas: idioodina, narkomaanina, kunstnikuna, koerana, kaevurina, näitlejana, kuraatorina, rüütlina. Laval nähtavat võiks nimetada inimeksistentsi uurimiseks.”⁴ „Pigem ei'ga” on lavastaja oma (pea-)tegelaste galeriisse lisanud ameti minevikust, koopiakirjutaja, tuues selle aga tänapäeva. Ta on väike inimene, nagu meiegi, kolmanda tee otsija. Võimu toimimist tõeliselt kahtluse alla seadev, mitte võimusuhteid radikaalselt eitav, vaid end lihtsalt väljapoole asetav. Ulfsak näitab inimesi, kes on juba astunud või soovivad astuda ühiskonna toimimisest väljapoole.

Tundeliigutuste teater

Omavahel öelda, mulle näib põlgusväärne

Teatrimängimisega ainuüksi

Loide tundeid liigutada. Masseurijatena

Tundute mulle, kes te liiga pekiseid

Kubemeid näpite kui tainast, laiskadel inimestel
Niimoodi rasva vähemaks mudides. Kokkuklopsitud
Situatsioonid peavad selle, kes maksab, ajama tiiraseks
Vihast või valust. Pealtvaataja muutub niimoodi sissepiilujaks. Küllastunud
Istub näljase kõrval.
Tunded, mida soetatakse, on nürid ja ebapuhtad
Üldised ja hägused, niisama võltsid
Kui seda võivad olla mõtted. Tuimad löögid selgroo pihta
Ja hingesõnnik tõuseb pinnale.
Silmad krõllis
Ots higine ja sääred pingul
Jälgivad mürgitatud vaatajad
Teie ekshibitsioone.
Pole ime, et nad pileteid
Ostavad paarikaupa, ja pole ime
Et nad meeeldi istuvad pimedas, mis neid varjab.⁵

Viited:

1 Bertolt Brechti luuletuse pealkiri teoses: Bertolt Brecht 1972. Vaseost. Tallinn: Eesti Raamat, lk 195. Luuletuse tõlkinud Ain Kaalep.

2 Kursiivis esitatud lõigud siin ja edaspidi on väljavõtted teosest: Bertolt Brecht 1972. Vaseost. Tõlkinud Evald Kampus. Tallinn: Eesti Raamat.

3 Madli Pesti 2016. Robustselt elegantne. Juhan Ulfsak lavastajana. — Teater. Muusika. Kino, nr 3.

4 Samas.

5 Värsid tõlkinud Ain Kaalep.